

TILSHUNOSLIK FANI YUZASIDA BA'ZI MULOHAZALAR

G'YOSIDDINOVA MADINA BOBOYEVA O'G'LOY

KALIT SO'ZLAR: Tilshunoslik, grammatika, lingvistika, ichki tuzilishi, strukturaviy tilshunoslik, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik, xususiy tilshunoslik, umumiy tilshunoslik, leksikografiya, etnolingvistika, psixolingvistika, sotsiolingvistika, fonetika, fonologiya, so'z yasalishi, so'z birikmasi, morfologiya.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola tilshunoslik fanining kelib chiqishi, uning ijtimoiy tabiati, til haqida, vazifasi, ichki tuzilishi, tasnifi, muayyan tillarning amal qilish qonunlari, tarixiy taraqqiyoti haqidagi fan hisoblanadi.

Tilshunoslik yoki **Lingvistika** tillarni o'rganuvchi fandır. Tilshunoslikning amaliy va nazariy turlari mavjud bo'lib, nazariy tilshunoslik tilning strukturasi va uning ma'nosi o'rganadi. Grammatika (so'zlarning tuzilishi va o'zgarishi), sintaksis (so'zlarning iboralarga va gaplarga biriktrilish qoidalari) va fonologiya (tilni abstrakt tovushlar yordamida o'rganish) fanlarini qamrab oladi. Amaliy tilshunoslik, asosan, tilshunoslikda o'rganilgan nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llash bilan shug'ullanadi. Amaliy tilshunoslik tarkibiga xorijiy tillarni o'rganish va o'rgatish kiradi.

Tilshunoslik, „Lingvistika“ — til haqidagi, uning ijtimoiy tabiati, vazifasi, ichki tuzilishi, tasnifi, muayyan tillarning amal qilish (faoliyat) qonunlari, tarixiy taraqqiyoti haqidagi fandır. Maqsadi va vazifasiga ko'ra, tilshunoslikning bir nechta yo'nalishlari (sohalari) bor: umumiy tilshunoslik — tilni umuman insonga xos hodisa sifatida o'rganuvchi, asosiy vazifasi dunyo tillariga xos eng umumiy belgi-xususiyatlarni aniqlash va yoritish bo'lgan soha; xususiy tilshunoslik— ayrim bir til belgi-xususiyatlarini o'rganuvchi soha; amaliy tilshunoslik — tildan

foydalanish bilan aloqador amaliy masalalarni (eksperimental fonetika, leksikografiya, lingvostatistika, transkripsiya, transliteratsiya va boshqalar) hal qilish metodlarini ishlab chiquvchi yoʻnalish; matematik lingvistika, strukturaviy tilshunoslik, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik va boshqa paralingvistika, etnolingvistika, psixolingvistika, sotsiolingvistika kabi sohalar soʻzlovchi (shaxs)ning jamiyatdagi faoliyati bilan aloqador til xususiyatlarini oʻrganadi.

Mazkur yoʻnalishlardan tashqari tilshunoslikning har bir tildagi muayyan sathlar va birliklarni oʻrganuvchi koʻplab tarmoq va boʻlimlari bor: semasiologiya til birliklari maʼnolarini oʻrganadi; fonetika va fonologiya tilning tovush qurilishini tekshiradi; leksikologiya va frazeologiya tilning lugʻaviy materialini tadqiq etadi. Soʻz yasalishining tadqiqot obyekti soʻzlarning yasalish usullari va ushbu usullarning mahsuldorligi boʻlsa, grammatika (morfologiya va sintaksis) soʻz oʻzgarishlarini va soʻzlarning gaplar va [soʻz birikmalari](#) sifatida birikishi qonuniyatlarini oʻrganadi. Tilshunoslikning har bir boʻlimida yanada kichikroq (maydaroq) maxsus boʻlimchalar boʻlishi mumkin. Masalan, leksikologiya doirasida onomastika boʻlimchasi boʻlib, u oʻz navbatida antroponimika, toponimika va boshqalarga boʻlinadi. Muayyan tilning hududiy farqlanishi (differensiatsiyasi)ni dialektologiya oʻrganadi. Mazkur boʻlimlarning har birida tilning hozirgi ahvoli va uning tarixiy taraqqiyoti tadqiq etiladi (qarang [Diaxroniya](#), [Sinxroniya](#)). Jahon tillari, ularning oilalari va guruhlarini oʻrganuvchi tilshunoslik tarmoqlari: arabistika (arabshunoslik), germanshunoslik, turkiyshunoslik, slavyanshunoslik, finugorshunoslik va boshqa Tillarning oʻzaro taʼsirlashuvi, yordamchi xalqaro tillarni yaratish nazariyasi va amaliyoti, shuningdek, bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilish muammolarini interlingvistika va tarjima nazariyasi oʻrganadi.

Tilshunoslik fan sifatida ona tili va xorijiy tillarni oʻrganishda, terminologiyani ishlab chiqish va takomillashtirishda, lisoniy matnlarni ilmiy sharhlashda, mashina tarjimasida muhim ahamiyatga ega; mavjud va xayoliy narsalar (moddiylik va gʻoyaviylik)ning oʻzaro aloqadorligi muammolarini hal qilish, ijtimoiy ongini va ijtimoiy mavjudot boʻlmish insonning oʻzini toʻgʻri tushunish uchun nazariy

xulosalar chiqarishga imkon berdi. Til va tafakkurning, lisoniy va mantiqiy birlik (kattalik)larning o‘zaro aloqasi muammosi Tilshunoslik va falsafa tomonidan baravar, bir vaqtning o‘zida o‘rganiladi. Asosiy lingvistik metodlar sifatida tavsifiy (qiyosiy, konfrontativ, kontrastiv, tipologik), tarixiy (qiyosiy-tarixiy, komparativ) va normativstilistik (me‘yoriyuslubiy) metodlarni ko‘rsatish mumkin. Tilshunoslikda yana maxsus tadqiqot usullari — lisoniy hodisalarni kuzatish, lisoniy eksperiment, lingvistik modellashtirish, lingvistik talqin usullari ham mavjud. Tilshunoslik falsafa va filologiya fanlari tutashgan chegarada paydo bo‘lgan.

Tilshunoslik muammolarini o‘rganish dastlab Qadimgi Hindistondan boshlangan. Qadimgi Hind tilshunosligi mil. avv. 6-asrdan oldin yaratilgan vedalarni til nuqtai nazaridan sharxlash natijasida vujudga keladi va mil. avv. 5—4-asrlarda yashagan Panining grammatikasi tufayli yuksaklikka ko‘tarildi. Bu asar nazmda yozilgan 3996 ta qoidadan iborat bo‘lib, unda sanskrit fonetikasi va grammatikasi tavsif etilgan. Yunonistonda til mantiqqa bog‘liq holda, shuningdek, uning grammatik qurilishi nuqtai nazaridan o‘rganilgan (Geraklit va Demokritning qarashlari, Platon va Aristotelning asarlari, Frakiyalik Dionisiyning „Grammatika“si va boshqalar). So‘zlarni turkumlarga ajratish Aristoteldan boshlangan (mil. av. 4-asr). Qadimgi Yunon tilshunosligining kamoloti Iskandariyadagi, qisman Pergan (Kichik Osiyo)dagi yunon tilshunoslarining faoliyati bilan bog‘liq. Iskandariya grammatika maktabi (mil. av. 3—2-asrlar) vakillari tomonidan yunon tili grammatikasi yozildi. Yunon tilshunosligi asosida Lotin tilshunosligi vujudga keldi (M. T. Varron, E. Donat, Prissian va boshqalarning asarlari).

Keyinchalik arab (Bag‘dod, Kufa. Basradagi grammatika maktablari), kdd. yahudiy, oromiy (Andalusiya filologlarining 9—12-asrlardagi asarlari) va turkiy (Koshg‘ariy va Zamaxshariy asarlari) tillari ilmiy tavsif manbai bo‘ladi. O‘rta asrlarda tilshunoslikning rivoji arab, shuningdek, arab tilida ijod etgan arab bo‘lmagan filologlar nomi bilan bog‘liq. Arab Tilshunosligining rivojlanishida Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Mahmud Koshg‘ariy, Zamaxshariy, Javhariy singari o‘rta osiyolik olimlarning ham hissasi katta bo‘lgan. Ibn Sino tovushlarni

fonema nuqtai nazaridan tekshirgan bo'lsa, Javhariy, Koshg'ariy va Zamaxshariylar leksikologiya va leksikofafiya sohasida jahon tilshunosligiga katta yangiliklar kiritdilar. Maxmud Koshg'ariy va Zamaxshariy o'zlarining „Devonu lug'otit-turk“, „Muqaddimat uladab“ asarlari bilan turkiy lahjalarni hamda boshqa-boshqa oilalarga mansub tillarni qiyoslash va chog'ishtirish bilan tilshunoslikda qiyosiytarixiy metod va tipologiyadan foydalangan dastlabki tilshunoslar sifatida nom qozonganlar. Filologik fanlar Uzoq Sharqda, xususan, Xitoy va Yaponiyada ham rivojlandi. Rossiyada Tilshunoslik¹⁵— 16-asrlardan boshlab taraqqiy qildi.

M. V. Lomonosovning „Rus fannatikasi“ asarida rus adabiy tilining fonetik, morfologik, qisman sintaktik xususiyatlari birinchi marta izchil bayon qilindi.

Uyg'onish davrida antik dunyo madaniy merosiga bo'lgan qiziqish klassik filologiyaning rivojlanishiga ham turtki bo'ldi. Shu bilan bir qatorda, yangi, zamonaviy yevropa tillarini mantiqiy asosda o'rganish boshlandi. Qiyosiy metodika va tarixiylik tamoyilining qo'llanishi qiyosiytarixiy tilshunoslikka asos soldi, bu soha tillarning qarindoshligini o'rganishda, tillarning genealogii: tasniflash ishlab chiqishda, qarindosh tillarning, tillar oilalarining, asosan, hindevropa tillari oilasining tarixiy taraqqiyotini o'rganishda, tillarning qadimgi holatini qayta tiklashda va boshqalarda muvaffaqiyatlarga erishdi. Tilshunoslikdagi qiyosiytarixiy yo'nalishning rivojlanishiga nemis olimlari F. Bopp, Ya. Grimm, A. F. Pott, A. Shleyxer, A. Dits, daniyalik R. K. Rask, chexiyalik Y. Dobrovskiy, avstriyalik F. Mikloshich, rus olimi A. X. Vostokov va boshqa katta hissa qo'shdilar. Umumiy Tilshunoslik asoslari, tilni „faoliyat“ va „faoliyat mahsuli“ sifatida tushunish, tilning tashqi va ichki shakli haqidagi ta'limot, tillarning tipologi tasnifi va boshqa muammolar nemis olimi V. Gumboldt tomonidan ishlab chiqildi. Uning fikrlari 19—20-asrlar g'arb tilshunosligining bir qancha yo'nalishlari rivojiga katta ta'sir ko'rsatdi. Gumboldt T. mantiqiylikdan qutulishi va o'z metodiga ega bo'lishi kerakligini, tilning tizim xususiyatiga egaligini, uning 2 jixdti — tovush va ma'nosi borligini qamda ijtimoiy hodisaligini asosli bayon qildi. 19-asr o'rtalarida A. Shleyxer tilshunoslikda biologik nazariyalarni qo'llashga urinib ko'rdi.

Lingvistik naturalizmni tanqid qilish negizida yosh grammatikachilar (nemis olimlari A. Leskin, K. Brugman, G. Ostxof, B. Delbryuk, G. Paul va boshqalar) maktabi shakllanib, u asosiy e'tiborni jonli tillarni o'rganishga qaratdi. Ushbu maktab vakillari qiyosiytarixiy tilshunoslikning rivojini yangi bosqichga olib chiqdilar. 19-asrda hindevropashunoslikning asosiy tarmoqlari (ellinistikayunonshunoslik, romanistika, germanistika, slavyanshunoslik, keltshunoslik va boshqalar) batamom shakllanib bo'ldi. Hindevropa tillari uchun ishlab chiqilgan qiyosiytarixiy metod tamoyillari ushbu oilaga kirmaydigan boshqa tillarga ham tatbiq etildi. Shu tariqa semitologiya, turkiyshunoslik, finugorshunoslik, afrikashunoslik kabi sohalar shakllanadi. Tilshunoslikning 20-asr boshlaridagi rivojlanishida Ferdinand de Sossyur asarlari, birinchi navbatda, „Umumiy tilshunoslik kursi“ (1916) muhim rol o'ynadi. Sossyur tilning belgi nazariyasini yaratdi, sinxroniya va diaxroniya, ichki lingvistika, tashki lingvistika va boshqa muammolarni tadqiq qildi. Ferdinand de Sossyur g'oyalari keyinroq paydo bo'lgan lingvistik strukturalizm maktablarida: Praga lingvistik maktabi — funksional tilshunoslik, Kopengagen lingvistik to'garagi (glossematika), Jeneva maktabi, Amerika deskriptiv (tavsifiy) tilshunoslikda yanada rivojlantiriladi.

Struktural oqimlar bilan bir qatorda boshqacha yo'nalishlar va qarashlar rivojlana boshladi: psixologik yo'nalish (nemis olimlari X. Shteyntal va V. Vundt asarlari; rus olimi V. V. Potebilanya ham ushbu yo'nalishga qo'shiladi), neyrolingvistika va boshqa Materialistik dunyoqarashning keng yoyilishi bilan eksperimental fonetika va lingvistik geografiya xam rivojlana boshladi. Keyinchalik tilshunoslikda yangi yo'nalish va bo'limlar: psixolingvistika, sotsiolingvistika, etnolingvistika, semiotik lingvistika, transformatsiyey lingvistika, matn lingvistikasi va boshqa paydo bo'ladi. Hozirgi xorijiy tilshunoslikda materialistik nazariyalar bilan bir qatorda idealistik tamoyillarga asoslangan nazariyalar ham (masalan, lisoniy nisbiylik nazariyasi yoki yangi gumboldtchilik) mavjud.

O'zbek tilshunosligi tarixi Mahmud Koshg'ariy va Zamaxshariylarning izlanishlaridan boshlanib, uzoq, tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tdi. 15-asrdan 20-asr 20-yillarigacha o'zbek tilini o'rganishning amaliy jihatlariga alohida e'tibor

berildi (qarang [Leksikografiya](#), [Lugʻat](#)), koʻplab ikki tili (oʻzbekchaforscha, oʻzbekchaturkcha, oʻzbekcharuscha va aksincha tartibda) lugʻatlar tuzildi — tilshunoslikning leksikologiya va leksikofafiya boʻlimlari rivojlandi. Oʻzbek tilini hozirgi maʼnoda oʻrganish 20-asrning 20-yillaridan boshlangan. Shoʻro davrida olib borilgan til siyosati, rus tilining jamiyatdagi mavqeyini haddan ziyod oshirib koʻrsatish oqibatida tilni, til hodisalarini oʻrganish, tavsif va tadqiq etishda (ayniqsa, oʻzbek tili grammatikasini oʻrganishda) muayyan kamchilik va nuqsonlarga yoʻl qoʻyilgan boʻlsada, oʻzbek tilshunosligi rivojlanib, maʼlum yutuqlarga erishdi. Oʻzbek tilshunosligi rivojiga Fitrat, K.Ramazon, Otajon Hoshim, S. Ibrohimov, Olim Usmon, 3. Maʼrufov, Faxri Kamol, A. Gʻulomov, F. Abdullayev, Sh. Shoabduragʻmonov, Gʻ. Abdurahmonov, A. Rustamov, M. Asqarova, X. Doniyorov, Sh. Shukurov, Sh. Rahmatullayev, M. Mirtojiyev, E. Begmatov kabi olimlarimiz, rus tilshunoslaridan Ye. D. Polivanov, A. K. Borovkov, K. K. Yudaxin, A. N. Kononov, A. M. Shcherbak, V. V. Reshetov va boshqa katta xissa qoʻshdilar. Oʻzbekistonda tilshunosligi muammolari Oʻzbekiston Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Tip va adabiyot instituti shuningdek, oliy oʻquv yurtlarining tilni oʻrgatish bilan bogʻliq kafedralari tomonidan oʻrganiladi, maxsus „Oʻzbek tili va adabiyoti“ jurnali nashr etiladi.

Xulosaqilibaytadiganbolsak, tilbirligiuningerkinrivojlanishimillatningasosiybelgilaridanbiridir .Milliytilningxalqtilidanfarqiuningadabiyyozuvshakligaegaligidir .Milliytilningbushaklimazkurmillatningharbiraʼzosi ,harbirshevauchunumumiydir. Harbirmillatningmadaniymerosianashutilda oʻzaksinitopadi. Tilshunoslik fani turli tillarni, ularning kelib chiqishi, tarixi, qoʻllanilish usullarini, umuman olganda tillarni oʻrganadigan fan hisonlanadi.

ADABIYOTLAR:

- 1 M., 1984; Reformatskiy A. A., Vvedeniye v yazikovedeniye, M., 1998; Nurmonov A., Oʻzbek tilshunosligi tarixi, T., 2002.
- 2 Abduvahob Madvaliyev, Ibodulla Mirzayev. S Usmonov. UMUMIY TILSHUNOSLIK.

3 Muqumiy asarlari to'plami.

4. Tursunov U. O'rinboyev B. Aliyev A o'zbek adabiy til tarixi,

5. Karimov G' K. O'zbek adabiyoti tarixi.

6. Ramziddin: Qiyosiy tilshunoslik-tillarning universal xarakterlarini o'rganish bilan bog'liq bo'lgan fandır. Tarixiy tilshunoslik-tillarning paydo bo'lishi, rivojlanishi va o'zgarishini o'rganuvchi fandır.